

Љубомир
МАРКОВИЋ

Др Светислав Љ.
МАРКОВИЋ

УСМЕНА СВЕДОЧЕЊА О ПОКУШАЈУ ШИРЕЊА ТОПЛИЧКОГ УСТАНКА НА МОРАВИЧКИ КРАЈ¹

УДК: 94:323.269.6(497.11),„19”

АПСТРАКТ: У раду је разјашњен неуспео покушај ширења Топличког устанка на моравички, драгачевски и ариљски крај. Устаници, послати да покрену народ овог подручја на устанак, трагично и херојски су изгинули. У сећањима савременика ових догађаја остала је слика о трагичној судбини устаника, али и онима који су сарађивали са окупаторима, те ће у колективном памћењу носити жиг издаје. Последице устанка се првенствено огледају у изузетно великим људским губицима - 20.000 до 30.000 људи, жена и деце.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Топлички устанак, моравички крај, драгачевски крај, ариљски крај

Србија је 1916. године била опустошена; њен парламент, влада, војска, краљ били су далеко од окупиране земље. Независна Србија представљала је великог непријатеља Аустроугарске у чијем саставу су били бројни словенски народи. Аустроугарски обавештајци су се слагали у оцени расположења српског народа: „Срби не сматрају да су побеђени. Какав луд народ! Немаца се плаше, према Бугарима гаје неописиву мржњу, према нама мржњу и презир!”²

На окупираном подручју Србије под бугарском управом српски народ је доживео праву голготу. Бугари су пре устанка чинили масовне злочине: хапсили и одводили људе у тамнице, пљачкали и силовали, мењали српска презимена у бугарска, затварали школе, рушили цркве и раскопавали гробове. Врхунац безобзирности према поробљеном српству била је одлука бугарских власти да мобилише све способне мушкарце старости од 18 до 45 година и уврсти их у борбене редове на Солунском фронту. Почетком 1917. све већи број људи, бежећи од регрутних комисија, склања се у шуме у којима се већ налазе мање четничке групе или појединци који се скривају од прогона.³

Топлички устанак 1917. године

Бугарски терор, присилна мобилизација и уверење народа да ће убрзо стићи српска војска доводи до спонтаног, Топличког устанка, као последице

- 1 | Поводом деведесетогодишњице Топличког устанка (1917-2007).
- 2 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Београд, 1982, стр. 23.
- 3 | Миливоје Перовић, *Топлички устанак 1917*, Београд, 1971, стр. 111.

жестоког терора бугарских окупатора и самониклог отпора народа, чија је идеља водила била – слобода.

Један од младића заосталих иза дугачке колоне српске војске која се кретала ка Косову био је резервни потпоручник Коста Војиновић (1891-1917). Међу последњим браниоцима Београда повлачио се са војском све до Косова и Метохије, али бива рањен, те је морао остати у Куршумлији. Чим се опоравио, у складу са својим темпераментом, сопствени живот поверава неком Арнауту који га, уз бесу, одводи до родитеља у Косовској Митровици. Војиновић се одмеће, прешавши у илегалу. „Успео сам да убедим српски народ да Србија није пропала и да ће она постојати и убудуће, много већа, као и да све оружје треба пажљиво да чувају, јер ће нам доцније бити од велике потребе” – записаће у свом дневнику.⁴ Врло брзо наилази на истомишљенике. Са Урошем Костићем Рудинцем, у Лепосавићу је, августа 1916, формирао чету комита, која је брзо нарасла на педесетак бораца и почела да се супротставља окупатору. Пред све учесталијим потерама, Војиновић се са јединицом пребацује на крушевачки део Копаоника, а затим у Топлицу. „Са својим одредом дошао сам у Пасјачу планину и ту извршио организацију по селима Прокупачког среза” – наводи у дневнику.

До Солуна су већ допирале вести о Војиновићевом ратовању и припреми устанка. Међутим, Врховна команда српске војске није имала потпуне информације о стању у земљи, па је крајем септембра 1916. резервни поручник Коста Миловановић Пећанац пребачен авионом у Топлицу. По свему судећи, Пећанац је послат у мисију првенствено са политичким циљем – да обузда Војиновића и тако осујети могуће намере Аписа и других. „У Србији сам затекао пуне шуме одметника” – записује Пећанац у свом дневнику.⁵ Брзо успоставља везе са људима из околине Топлице, а затим и из даљих крајева. Бира пратиоце, хитро се креће, проналази расуте комитске групе, које најчешће делују без плана и појединачно. Пећанац издаје строге наредбе – да се људи уреде и дисциплинују, да очисте оружје...

Двадесет првог фебруара 1917. године у пусторечком селу Обилићу око 300 наоружаних људи који су чинили језгро и најбољи кадар покрета отпора, већало је о дизању устанка. Сутрадан су присталице дизања устанка и њихове вође захтевале од Косте Пећанца да објави почетак борбе против бугарског окупатора, предлажући да се одмах нападне и ослободе Лебане, Прокупље, а затим и остале вароши у том крају Србије. Мада се изјаснио против општег устанка, Коста Пећанац је морао прихватити плебисцитарну одлуку огромне већине. Истога дана дошло је до важног договора устаничких старешина и одлуке о нападима на насељена места. Истовремено, додељене су војводске титуле Кости Војиновићу, Милинку Влаховићу, Димитрију Димитријевићу (попу Мити Комити), Јовану Радовићу и Тошку Влаховићу.

4 | Миливоје Перовић, *н. д.*, стр. 228.

5 | Миливоје Перовић, *Топлички устанак 1917*, Београд, 1971, стр. 183.

„Позивам све вас на општи устанак против вековног и подлог непријатеља, који нас је мучки с леђа напао у најтежим тренуцима по нас... Дан општег устанка и место мобилизације ја ћу одредити”, стоји у тексту прогласа који су заједно потписали Пећанац и Војиновић.⁶

Већ 24. фебруара вођена је борба за Бојник. Борбе за Житни Поток и уништење тамошњег бугарског гарнизона вођене су готово три дана, почев од 27. фебруара. Борбе за ослобођење Лебана започеле су 15. фебруара. После четири дана жестоке борбе, Лебане је било ослобођено. Тешка и крвава борба за ослобођење Куршумлије вођена је 26. фебруара 1917. године. Људски и материјални губици обострано су били велики. Борба за Товрљане се развила 27. фебруара и трајала је до мрака, а у селу је остало око стотину убијених и рањених. Већ у ослобођеној Куршумлији дошло је до оштрог сукоба између Косте Војиновића, који је захтевао да се иде на Прокупље и даље према Нишу, свуда докле се може допрети, и Косте Пећанца, који је хтео да устанак сведе на једну демонстрацију, да се Куршумлија напусти и чете повуку у планине. Војиновић наставља енергично да ратује. У Крушевцу је издат проглас: „Ко убије Косту Војиновића, Александра Пипера и Уроша Костића Рудинца добиће за свакога 5.000 круна, а ко их живе ухвати, по 20.000 круна!”

Највећи подухват устаника био је ослобођење Прокупља. Општи јуриш почео је 2. марта, а после жестоких борби и жилавог отпора бугарских окупаторских војника, Прокупље је коначно ослобођено 4. марта 1917. године. Тада је Прокупље, уз Куршумлију, било једино веће слободно место у окупираној Европи. И Блаце је 5. марта увече било слободно. Напад и ослобођење Сврљига прошли су без борбе. Устаничко подручје захватало је више о 4.000 квадратних километара – на северу од Крушевца и Александровца, на западу од Копаоника до Китке, с југа је обухватало планину Кукавицу и слив реке Ветернице и избијало код Лесковца на Јужну Мораву. Свуда је успостављена српска војна и цивилна власт. Био је то највиши домет герилског ратовања у Србији! Ослобођени су Јабланица и Пуста Река, поред Лебана, као и Медвеђа, Туларе и Бојник – у непосредној близини Лесковца, Власотинца и Сврљига. Наоружаних устаника је било двадесет хиљада. Устаници су створили пространу слободну територију са центром у Топлици. Имала је око милион становника и војску од 12.762 пешака и 364 коњаника, сврстане у одреде, батаљоне и сеоске чете.

Устаничке вође нису имале припремљен план одбране. Покушај да се непријатељ дочека на границама ослобођене територије није могао успети. Отуда импровизација у командовању, нагли пад устаничког жара... Бугари су почели нападе 8. марта, а Аустроугари четири дана касније. Жестоко су напали са свих страна, огњем и мачем. Сурово су чистили све, без милости и скрупула. Мртве не броје, зверствима се поносе. Пећанац напушта Прокупље непосредно пре провале бугарских трупа 14. марта, тражећи једно од својих склоништа. Два дана касније пала је Куршумлија. Након петнаестодневне акције чишћења простора захваћеног устанком и жестоке одмазде према становништву,

6 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Београд, 1982, стр. 88.

аустроугарска команда је 24. марта наредила повлачење својим јединицама са бугарске окупационе зоне, а већ следећег дана, 25. марта, и бугарска Врховна команда прогласила је крај операција којима је окончано гушење устанка.

Комитска држава трајала је месец дана.

Половином 1917. аустроугарски аналитичари су дошли до закључка да „у највећем делу становништва још живи фанатична нада у независност Србије”!

Топлички устаници у моравичком, драгачевском и ариљском крају 1917. године

Коста Војиновић до краја није признао крах организованог устанка; ишао је из борбе у борбу. Водио је герилске акције, углавном везане за његово схватање ратовања, све до погибије, 23. децембра 1917. године. На његов одред је, у близини села Гргура код Блаца, навалио цео један бугарски пук, ојачан противкомитском четом и једним аустроугарским митраљеским одељењем. Аустроугарски пуковник Хуго Керхнаве, начелник штаба војне окупационе зоне Србије, одао је признање мртвом Војиновићу: „Борио се на витешки начин”!

И после пропасти устанка комитске јединице водиле су мање и веће борбе од марта до децембра 1917. и од јануара до априла 1918. године. Герилско ратовање у Србији је настављено. Преживели устаници учествовали су у завршним операцијама српске и савезничке војске септембра и октобра 1918. године, приликом ослобађања српских крајева.

Распадом Комитске државе долази до кризе међу устаницима. Чекајући помоћ са Солунског фронта од Врховне команде и одупирући се напорима непријатеља, Војиновић је увидео да ће устанак ускоро бити угашен. Свакодневне жртве међу устаницима, неприкупљена летина у крају који су ослободили, црни барјаци на кућама и уништена огњишта утицали су на морал устаника. Стога се његов одред смањивао током септембра и октобра, а четовође је, са четама од десет до петнаест људи, упућивао у друге крајеве поробљене Србије да тамо дижу народ на устанак и да се боре у окупираним подручјима. Тако је Машан Стојовић са својом четом дошао у моравички крај, Драгачево и околину Ариља, с намером да ту распламса устанак и води борбе у непријатељевој позадини. Не зна се тачно када је напустио Топлицу и дошао у крај између Јелице и Јавора, Голије и Ђетиње. Највероватније је да су комите, са Машаном на челу, у те крајеве дошле у првој половини августа 1917. године, јер према бугарском билтену од те године, у прокупачком и куршумлијском срезу било је око 40 чета, међу којима се помиње и чета Машана Стојовића са десет људи.⁷ Касније се из извештаја и других извора не види да је овде било борбе. Жене и људи из моравичког краја, према сећањима, истичу да су се комите појавиле почетком августа у близини Ивањице, Ариља и Гуче.⁸

7 | Миливоје Перовић, *Топлички устанак 1917*, Београд, 1971, стр. 289.

8 | Сећања Персе Јованчић, домаћице из села Лисе, срез драгачевски.

А хроничари Коњарника бележе следеће:

„Неки су се повукли [са подручја Топлице – прим. аутора] са остацима одреда Маша Стојовића и сви изгинули у борбама са Аустријанцима у једном селу близу Ивањице, а неки су се вратили у село и ту, кријући се од Бугара, дочекали ослобођење”⁹

Не зна се код кога су најпре дошли, али се поуздано зна да су њихов ослонац у том крају били председници општина. Кретали су се од Јавора до Јелице и од Голије од Рзава. Чак су прелазили преко Јавора у Санцак. Свраћали су у неколико махова код Корићанца, с друге стране границе. Тих дана шапатом се проносила вест да су по шумама моравичког и драгачевског краја виђени наоружани људи у српским војничким униформама. Приликом првих сусрета са својим повереницима говорили су:

– Ми смо дошли овамо – рекао је при сусрету са учитељем у Радобуђи Машан Стојовић – да дижемо борбени дух код народа, који ће се у датом моменту подићи и кидисати на окупатора; да мотримо на рад локалних власти, председнике, кметове, окупаторске поверенике и друге; да бодримо људе да подржавају, у патриотском духу, честите људе и патриоте; да обавештавамо народ да ће окупатор пропасти и да ће скоро доћи дан златне слободе. Ми не можемо да окупљамо народ и да му све ово излажемо, зато се обраћамо пријатељима и нашим повереницима да ово пренесу народу. Од ове сиротиње не тражимо храну, нити какву услугу бесплатно. Ако би ко пошао да у име нас узме: новац, одело и друго, ми ћемо се с њим немилосрдно обрачунати.¹⁰

Нешто касније, приликом сусрета са Пауном Марковићем из Прилика, изјавили су:

– Ми смо дошли да штитимо сиротињу, а не да пљачкамо.¹¹

Ватрено су хвалили свог старешину Косту Војиновића и чудили се како људи у западној Србији мало знају о овом јунаку.

Групу бораца-комита сачињавали су:

Лазар Мировић, из села Коњарника, општина Житорађа, рођен 1895. године. Није био ожењен. Имао је два брата и две сестре.¹²

Бошко Мировић, рођен у селу Коњарнику 1895. године. Имао је брата Данила, службеника Казнено-поправног дома у Нишу, и три сестре.

Гојко Бјелица, бивши наредник српске војске. Рођен је у Црној Гори. Погинуо је у 28. години.

Марко Кривокапић, родом из села Дубраве код Лесковца. Када је погинуо, имао је 25 година. Његови рођаци са породицама данас живе у родној Дубрави.

9 Олга Милетић-Шевчик, Надежда Јовановић, *Две хронике*, Београд, 1957, стр. 148.

10 Сећање Драгића Пантовића, учитеља у пензији, из Буковице код Ивањице (умро 1985. године).

11 Сећање Пауна Марковића, пољопривредника из Прилика.

12 Подаци о борцима комитама добијени су од Данила Мировића, службеника Казнено-поправног дома у Нишу, који је годинама прикупљао податке о друговима свог брата Бошка Мировића.

Јован Вуковић, родом из села Гласовика код Прокупља. Рођен је 1895. године. Имао је три сестре. Пред почетак устанка био је ожењен. Жена се после његове смрти преудала и до пре тридесетак година била је жива.

Ђорђе Лакићевић, родом из села Зоровице код Лесковца. Када је погинуо, имао је 22 године. Његови рођаци данас живе у родној Зоровици.

Машан Стојовић, четовођа, родом је из села Јовине Ливаде, у околини Прокупља. Био је пре тога наредник српске војске. Погинуо је са навршених тридесет година. Имао је сина. Брат му је живео у Бачкој. Најстарији је у својој групи и био је оличење храбрости.¹³

Искази и сећања појединаца су сведочанство о овим борцима, њиховом понашању и жељама, и то пре пробоја Солунског фронта, када су код кућа остајали само жене, деца и старци.

– Једне вечери крајем јесени 1917. године – сећа се Перса Јованчић – изненада су упали у нашу кућу наоружани људи.¹⁴ То нам није било пријатно, па смо се били прилично уплашили. Приметивши страх на нашим лицима, рекли су нам да се не плашимо, јер нису ово Швабе већ наши људи. Питали су: ко је домаћин ове куће. Мој свекар Миладин устао је и казао да је он домаћин. Тада му је пришао старешина и руковао се с њим и том приликом рекао му да се зове Новак [Машан Стојовић – прим. аутора]. Затим су пришли и остали и прво се руковали са свекром, па са осталим укућанима, па чак и са децом. Спремили смо им вечеру. Пошто су вечерали, моме су свекру спустили доста сребрног новца на руку. Нас млађе и децу су даривали, по обичају, са по једним или два сребрна динара. Ти људи су касније навраћали неколико пута нашој кући. Знам да су навраћали у наше село и свраћали код Павла Шарчевића и Вилимана Шарчевића.

Радојка Танкосић и Драгиша Шарчевић, сестра и брат из Лисе који су тада имали између десет и петнаест година, сећају се:

– Ми се добро сећамо када су крајем јесени 1917. године долазиле комите Топличани код нашег деде Вилимана, који је пре Првог светског рата био више година председник лишанске општине, срез драгачевски, и кога су људи много поштовали. Комите су долазиле нашој кући, најчешће ноћу, а дане су проводили у оближњој пећини Орловачи. Тамо смо им ми, деца, неприметно доносили воду, храну, дуван и друге потребе. Они су нас много волели и даривали увек са по неколико динара. Добро смо им запамтили имена. Касније смо сазнали да су то њихова тајна (илегална) имена. Сви су били млади, личити, лепо развијени и по души добри. Сећамо се добро, и то нећемо никад заборавити, кад је Новак разговарао са дедом Вилиманом о будућем пријатељству: „Ако преживимо ово

13 | Љубомир Марковић, Драгић Пантовић, *Топличани у моравичком крају*, „ТОК”, бр. 4 (јесен 1982), Прокупље, стр. 99.

14 | Сећања Персе Јованчић, из Лисе.
Сећања савременика о комитама прикупио је Драгић Пантовић, учитељ са Буковице, који је 1917. године био привремени учитељ у Радобуђи.

и дочекамо слободу, спријатељићу се с тобом Вилимане, јер ја имам сина, а ти унуку, нека се узму”.¹⁵

Комите су крстарице од Јелице до Јавора, заваравалући траг непријатељским патролама. Једне ноћи нашли су се у Горњој Краварици, у Драгачеву, код свог повереника:

– Имао сам тада четрнаест година – сећа се Филип Радичевић – и добро сам запамтио сва та збивања, па и долазак комита Топличана у Горње Драгачево, са Машаном Стојовићем на челу.¹⁶ Они су највише навраћали код мог братучеда Богољуба Радичевића и његовог шурака Милије Илића. Једног јесењег дана 1917. године био сам код Богољуба. Помагали смо му сећи дрва: ја, Миленко Јовановић, Миленко Ковачевић и други. Примио сам да је вечера спремна за више људи, а и укућани су говорили да ће имати госте. Снаха Радојка ми је у поверењу рекла да ће те вечери у њихову кућу доћи српске комите. Зажелело сам да видим те људе, па зато нисам одмах отишао својој кући на спавање, иако је прошло неко доба ноћи. Касно у ноћ врата се отворише и појави се најпре Милија Илић, а за њим седам наоружаних људи. Лепо су се са свима поздравили, па су отишли у собу и тамо поседали. Мене су питали како се зовем и ко ми је отац. Казао сам им да ми се тата налази у рату. Тада ме охрабрише речима да ће рат брзо да се заврши, а они су дошли да заштите сиротињу од Шваба и њихових слугу. Сутрадан сам отишао у Гучу да их послушам, донео сам им дуван, сапун и неке ствари. Од тада сам стално био са њима када су навраћали у мој крај. Верно сам их слушао и обављао курирске задатке. Највише сам запазио и запамтио њиховог старешину Новака. Касније сам заволео једног младића из њихове групе, кога су звали Мали. Доцније сам сазнао да је то био Бошко Мирковић.

Према поступцима и сусретима са људима учавале су се и осећале и друге особине Топличана, што се види и из разговора које су комите водиле са појединцима из драгачевског и ариљског краја. Ту су и оцене ситуације и слике најавторитативнијих људи у овим крајевима. Тако су једне вечери учитељу у Радобуђи рекли да ће ту ноћ провести у школи, у стану учитеља. Међутим, исте вечери су аустроугарски жандарми из патроле јавили да ће преноћити код учитеља.¹⁷ Учитељ је прихватио устанике, а вођи патроле, Далматинцу Амбросију Радићу, великом Југословену, рекао да те вечери не долазе на преноћиште, јер је припремио казан да испече нешто ракије.

– Добро што си ми то рекао због ових Швабуљина – као да се извињавао Радић учитељу у Радобуђи. Онда идемо вечерас код Милутина Мићевића, кмета села Гривске, на преноћиште.

15 Причање Радојке Танкосић и Драгише Шарчевића из села Лисе, данас општина Ивањица.

16 Сећања Филипа Радичевића, родом из Горње Краварице, логораша бањичког логора, који је дуго година после ослобођења радио у руднику Лиса. Пензионисан је као радник ШПИК-а Ивањица.

17 Сећање Драгића Пантовића, учитеља у пензији, Буковица код Ивањице.

Те ноћи су учитељ и гости разговарали о доласку комита, о њиховим идеалима, о појединим председницима општина и кметовима.

– Одушевљава нас рад председника радобућке општине Чеда Миловановића. Заслужује сваку похвалу – каже Гојко Бјелица – када је имао такву смелост да гарантује својим животом да у његовој општини нема ниједна пушка, ни килограм бакра, ниједан војник.

– Он је отворено рекао поднареднику – истиче Бошко Мирковић – вођи жандармеријске патроле да ће се рат завршити у корист савезника и Србије и да се будућа наша држава неће звати Србија, него Југославија.

А Лазар Мирковић је овако окарактерисао председника општине у Миросаљцима:

– Никола Вранић, председник општине Миросаљци, био је у почетку забрадио. Но, сада је један од најбољих председника на подручју ариљског среза.

– Онај Ристивоје „Макањић”, из Ариља, врло је објективан. Он нам даје аутентичне податке за свакога ко нас интересује – додаје Машан Стојовић. Па и онај млади Филип Радичевић, из Горње Краварице, веома је добар младић, јер нам је дао веома тачне податке о људима у Доњој Краварици и Вирову.

Устаници су се борили против пљачкаша који су узимали намирнице и стоку под изговором да су чланови ове дружине која се у непријатељској позадини бори за ослобођење земље:

– Бићемо немилосрдни према пљачкашима. Они се маскирају и под нашим именом пљачкају – рекао је вођа дружине Пауну Марковићу из Прилика.¹⁸

А после ослобођења земље судске власти су повеле истрагу, казнивши: Радича Нешковића, Војина Ристовића и Влајка „Ђурку”.

Дејствовали су од Јавора до Јелице; њихови сарадници били су председници тадашњих општина: Милутин Поповић, председник шумљанске општине, са Мркочевца изнад Ивањице; Марјан Ристић, председник косовичке општине, родом из Рокаца. Код њега су провели велики део времена. Кад се није нешто сложио са швапским властима, напустио је кућу и председниковање и отишао у комите.¹⁹ Следе: Станиша Богдановић, председник опаљеничке општине, из Сивчине, Милан Зечевић, председник кушићке (јаворске) општине. Успоставили везе и са рођацима председника, са угледним људима, какав је био Милан Корићанац, с друге стране Јавора. У Лиси су имали председника Шарчевића, а у Јевцу Андрију Ђрбића.

Комите су слале своје људе, најчешће младиће, да проверавају појединце из овог краја, за које су сумњали да сарађују са непријатељем:

– Једног дана у седишту општине – сећа се Филип Радичевић – делила се со грађанима, по једна чаша на домаћинство. Послали су ме да и ја примим со и да видим како се понаша Миленко Томашевић, председник општине, да чујем псује ли српску мајку и српског Бога народу и да видим да ли је дошла

18 | Сећања Пауна Марковића из Прилика.

19 | Сећања Вучка Ристића из Рокаца.

Десанка Јовичић да прими со (Десанка је, како се причало, била непријатељев повереник). Од ње је страховало цело Доње Драгачево. После мог извештаја, председнику Томашевићу су одмах саопштили да промени своје држање, па је од тада постао пажљив и добар према народу. Доцније сам чуо да су Десанку ликвидирали моји пријатељи Топличани на планини Голупцу, на путу Гуча–Крварица.²⁰

Њихови повереници су им ноћу показивали пут проводећи их у друга села, а да не опазе непријатељи.

За своја илегална имена узели су имена хајдука, ускока и јунака из Првог српског устанка. Тако је Машан Стојовић познат у овом крају под именом Новак (Старина Новак), јер је био најстарији по годинама и четовођа своје дружине. А онда су следила имена: Грујица, Вељко, Чарапић, Тадија Скоковић, Радивоје и Мали Радојица. Изабрали су та имена због непријатеља, а ради народа, који је био опијен јунаштвом хајдука опеваних у народним јуначким песмама.²¹

Чим су примећене комите у овим крајевима, швапске власти су у среска места позвали председнике општина на договор. Није то био договор, већ претња: да пронађу и прокажу комите, да јављају по куририма и поштоношама среским властима чим приметите војнике у српским војничким униформама. Уколико их пронађу на својим подручјима и не јаве среским властима, а сазна се да су на подручју њихове општине, председници општина биће обешени.²²

Непријатељ је поставио страже на одређеним местима, на раскрсницама и појачао потерне групе, које су даноноћно крстариле на подручју драгачевског, ариљског и моравичког среза. Тих потера сећају се појединци. Тако Радојко Гавриловић, из села Грабовице код Прилика, прича:

– Моја кућа се налазила под Градином, у Доњем Радаљеву. А била је близу тромеђе ариљског, моравичког и драгачевског среза. Патроле су сазнале да су комите прешле у Горње Драгачево; зато су, између Трешњевице и Радаљева, Швабе поставиле честе посаде. Таква је била једна посада у мојој кући. Једног јутра позне јесени дојурио је коњаник и рапортирао: „Буковица! Комите!” Одмах су се спремили и одјурили у том правцу.²³

Из разговора председника општине Радобуђа и Машанових другова осећа се да су комите намериле да промене подручје, јер су им стално аустроугарске патроле за петама, на трагу. Једна потерна група од двадесетак аустроугарских жандарма претресла је следећег дана сва села у околини Радобуђе. Међу њима налазили су се и људи који су мобилисани и који су морали да обављају посао који им се није свиђао. Запажен је као такав Војин Јегличић, родом из околине Фоче. Био је млад, учтив, културан у понашању и према сваком пажљив. Јавно

20 Сећања Филипа Радичевића из Горње Крварице.

21 Сећања Вучка Ристића из Рокаца.

22 Љубомир Марковић, Драгић Пантовић, *Топличани у моравичком крају*, Ужички зборник, бр. 7, Ужице, 1978, стр. 140.

23 Причања Радојка Гавриловића из Грабовице.

је испољавао симпатије према „Младој Босни” и српско-хрватској коалицији. Та потерна група, изузев Јагличића, страховала је од „бандита” (како су устанике називали аустроугарски жандарми). Зато су далеко обилазили сваку шуму, уместо да је претражују, а ноћи су проводили у некој тврђој згради и кад добро освоји дан, излазили из ње. Комите су имале своје мишљење о људима из потерних група, што се најбоље види из разговора Машана Стојовића са учитељем из Гривске.²⁴

– Потерне групе, које су упућене за нама, не представљају никакву опасност. Не желимо да овим добрим и гостопримљивим грађанима Драгачева, ариљског и моравичког краја правимо неприлике. Да није тога, ми бисмо изашли пред њих и питали их: шта они траже овде. Ако би покушали да употребе оружје, све бисмо их живе похватили. Они су безобразни према младим женама. Због тога предлагем да овај терен напустимо, јер смо и овако испунили задатке.

Командант је позвао све председнике општина у Ивањицу и прво претио: убиће све оне који знају о комитама где бораве и куда се крећу, а не јаве у Среско начелство, запалиће им куће, а породице стрпати у затвор. А онда је применио другу тактику, уцењене су комите – Машан Стојовић са сто хиљада динара, а остали са по педесет хиљада. Сви су председници ћутали. Међу њима се налазио и Андрија Грбић, из села Јевца. Није им до богаћења, само да сачувају главе. Разишли су се – свако на своју страну, у своју општину. Андрију је ухватила несаница. Стално је о томе размишљао. Отказати комитама гостопримство, могу их побити. Пријавити их, издао је себе и свој народ. Био је малодушан и учинио ово друго. Створио је план о издаји Топличана у његовом крају. Налазили су се у његовој кући већ неколико дана, а повре су учестале са свих страна.

На Никољдан, 19. децембра, послао је једну жену из суседног засеока у Ивањицу да однесе команданту писмо. Она је то учинила и потом је стигла потера. Андријин курир била је Јулка Поповић, из села Глијече. Била је старија жена и до зла бога алкава, да јој се ни вране с пута не би уклониле, нити би јој ко из руку орах узео.²⁵ Она је полако са Андријиним писмом у недрима и преслицом у руци отишла у Ивањицу и предала писмо команданту. Одмах је војска, у току ноћи, опколила групу кућа у Јевцу, које се налазе изнад реке Буковице и окренуте су према Поповићима у Глијечи.

Андрија је те вечери рекао комитама да треба да пређу у Димитријеву кућу (брата Андријиног), јер није желео да комитском крвљу прља своју кућу. Њима је било сумњиво зашто их Андрија те ноћи пресељава из своје у Димитријеву кућу, али се нису могли противити домаћину. Прешли су, али су предосећали издају.²⁶ Целе ноћи били су на опрезу и нису спавали. Наизменично су стражарили, те су били спремни за борбу. Да нису тако урадили, Швабе би их похватале живе на спавању и извукле би се без жртава. Андрија се те ноћи извукао и преслио

24 | Разговор Машана Стојовића са Драгићем Пантовићем у Гривској.

25 | Причања Персе Главинић из Јевца.

26 | Сећања Радише Главинића из Јевца.

своју породицу. Тек тада дао је знак да почне борба – 20. децембра, рано изјутра. Суседи преко реке нису ништа могли учинити у тој ситуацији, већ су с великим узбуђењем оплакивали Топличане, који су се нашли у обручу.

Милутин Поповић, из Глијече сећа се тога догађаја:²⁷

– На Никољска крила, рано изјутра, чуо се страховит пуцањ у близини. Истрчао сам из куће и добро сам видео много швапских војника који у борбеном поретку опкољавају Димитријеву и Андријину кућу. Било ми је тада јасно откуда тај пуцањ. То комите бомбама крче себи пут. Заузео сам згодан заклон и несметано пратио борбу. Непријатељеви војници се ускомешаше после неколико узастопних експлозија бомби. Комите се погурено сјурише низ стрму падину у уску долину Буковице. Настаде страховит прасак пушака, митраљеза и бомби. Борба се водила до два сата после подне. Комите су се бориле до последњег метка. Оставили су по један за себе. Двојица су одузели себи живот бомбом стављајући је активираним пода се. О овом су, у поверењу и са страхом, касније говорили швапски војници. После завршене борбе, непријатељева војска се повукла са својим погинулим официром и неколико рањених војника. Неколико сељака и ја дошли смо на крваво поприште где смо, на жалост, нашли седам наших војника, поређаних један поред другог. Жалосно је било видети како наши људи у пуној снази и младости леже непомићни. Па још дошли из Топлице да нас заштите од непријатеља и њихових улизица и баш један од таквих дође им главе [мисли се на Андрију – прим. аутора].

Нешто касније стигао је на место погибије и Радиша Главинић. Све време је пратио борбу и сећа се:²⁸

- Двојица младих људи, најмлађи у тој групи, посели су једну увалу поред саме Буковице и најдуже се одржали. Изгледа да су напоследку упалили бомбу и изгинули да не би живи пали непријатељу у руке. Шаке су им биле разнете, имали су много рана на телу. И једном и другом нашли смо на унутрашњој страни капе написано тушем: „Л. Мировић, Б. Мировић” (Лазар Мировић и Бошко Мировић).

Место погибије удаљено је око три километра од пута Прилике – Ивањица, уз реку Буковицу.

Швабе су се повукле, а неколико људи из околине ископали су раку за седморицу комита. Док се окупљао свет и жалио погинуле борце, Андрија је седео и није својом спољашношћу одавао ни трукне гриже савести.

Чак је пришао једном од њих, приметивши на његовој руци златан прстен, и хтео је да га скине. Остали су га замолили да одустане од те намере, што је и учинио.²⁹

Рака није била довољно широка, па су изгинуле борце стављали на бок, на леву страну. Један од сељака донео је сена и њиме прекрио изгинуле војнике.

27 Сећања Милутина Поповића из Глијече.

28 Сећање Радише Главинића из Јевца, који је тада имао дванаест година.

29 Причања Персе Главинић из Јевца.

Вуле, брат Андријин, донео је кадионицу и тамјана те окадио, по обичају, лешеве. Због тог чина Вуле је злостављан од окупатора и кажњаван затвором.

Весто погибији Топличана одјекнула је читавим крајем. Андрију су називали изродом и издајником српског народа. За погибију другова у Јевцу сазнала су и двојица Топличана који су се налазили код Марјана Ристића у Рокцима, испод Ђуле. Нису имали времена да се свете Андрији за издају њихових другова, већ су одмах напустили тај крај. То су били Драгутин Живковић и Живојин (чијег се презимена савременици не сећају).³⁰ Али народ је реализовао њихове намере и једне ноћи непознати људи су запалили Андријину кућу. Искористили су моменат када се у кући нису налазиле Андријина жена и кћерка, јер нису биле криве. Чак су говориле Андрији да такво злодело не чини.

Из писма Данила Мирковића, службеника Казнено-поправног дома у Нишу, види се да комите које су изгинуле у Јевцу код Ивањице нису из одреда Косте Пећанца, него из одреда Косте Војиновића, који је храбро погинуо у селу Гргуру у Топлици. У другом писму Данила Мирковића се истиче:³¹

– Комите су биле у најлепшој младости, снази и лепоти. Добротом и поштењем служили су за пример у читавом нашем крају. Бошко и Лазар родили су се исте године. Заједно су се као деца играли, заједно школу учили, заједно војску служили, заједно на непријатеља јуришали, заједно су изгинули и у једној раци сахрањени.

После завршетка Првог светског рата, ратници су се вратили са Солунског фронта и других ратишта. Сазнали су, у свом завичају, да су туда крстарили Топличани и подизали морал народа, говорећи да ће ускоро доћи слобода. Многи од ратника обилазили су гроб Топличана у Јевцу, па су, чак, радници из Ивањице годинама првог маја одлазили на уранак и посећивали гроб изгинулих бораца.³²

Затим је покренут поступак против Андрије Грбића и његовог сарадника и већ 1922. године одржано је суђење у чачанском Окружном суду. После саслушања очевидаца на три суђења, донета је одлука да се Андрија Грбић³³ осуђује на доживотну робију, а Марјан Ристић на осамнаест година робије. За Марјана се сматрало да је издао и другу двојицу комита који су се налазили код његове куће за време трагедије у Јевцу. Касније је доказано да то није тачно и Марјан је после неколико година пуштен из затвора. Андрија се налазио на издржавању казне у Нишком затвору, где га је 1936. године затекла смрт.

30 Сећања Вучка Ристића из села Рокаца.

31 Писмо Данила Мирковића, службеника Казнено-поправног дома у Нишу, првом аутору овог рада.

32 Љубомир Марковић, *Топлички устаници у моравичком, драгачевском и ариљском крају 1917. године*, Топлички устанак 1917. године, Зборник радова са научног скупа одржаног у Прокупљу и Лесковцу 27. и 28. марта 1997. године, Београд, 1997, стр. 161.

33 За време последњег рата спаљена је архива Окружног суда у Чачку и овај предмет нестао је у пламену. Пресуду Марјана Ристића чувао је Вучко Ристић из села Рокаца.

Oral Testimonies about the Trial of Toplica Rebellion to Spread in Morava Region

After the eruption of evil, violence, genocide by the occupying forces, Bulgarian and Austro Hungarian army, there came the reaction in the outburst of anger and revenge which were known as Toplica Uprising in history. The epicenter of the uprising was among Kursumlija, Blac, Prokuplje and Lebane, that is in Toplica and Jablanica. However the waves of the uprising washed almost the whole Serbian south. The consequences of the uprising were extremely big human losses – between 20,000 to 30,000 men, women and children.

In this paper it is also explained unsuccessful trial to spread the uprising to Morava, Dragacevo and Arilje regions. Rebellions sent to initiate uprising in these regions ended tragically and heroically. The group of guerilla fighters consisted of: Lazar Mirovic (from the village Konjarnik, municipality Zitoradja, born in 1895), Bosko Mirovic (born in Konjarnik in 1895), Gojko Bjelica (born in Montenegro, when he died he was 28), Marko Krivokapic (born in the village Dubrava near Leskovac, died when he was 25), Jovan Vukovic (born in the village Glasovik near Prokuplje, born in 1895), Djordje Lakicevic (born in the village Zorovica near Leskovac, he was 22 when he was killed) and Masan Stojovic, troop commander (born in the village Jovine Livade near Prokuplje, earlier sergeant of Serbian army, died at the age of 30). They were betrayed by the mayor of the Jevak municipality who was their host, but they lost their lives in the fight with the occupying soldiers.

The ethics of the Toplica Uprising is magnificent; having national causes and interests before the lives of individuals has provided the place in our history for ever to some people. On the other hand, in that difficult moment, one group of weak people who was serving the enemy remains as symbol for betrayal by which you always lose much more than a life.

Ljubomir MARKOVIC
Svetislav MARKOVIC, PhD

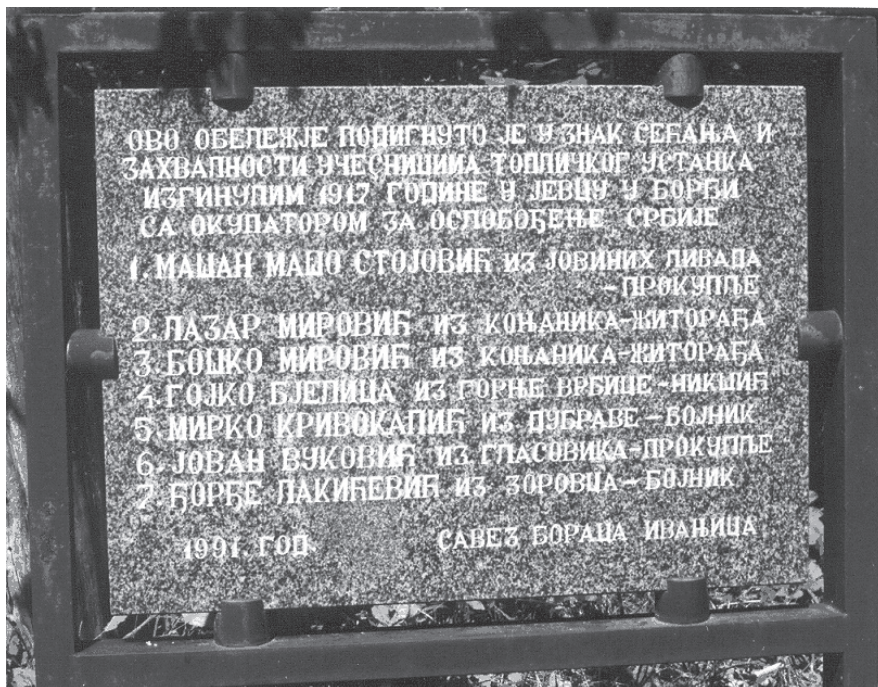
Les témoignages oraux sur la tentative d'expansion de l'insurrection de Toplica sur la région de la Morava

Après l'éruption de maux, de violence et de génocide de la part des armées occupantes, bulgares et austro-hongroises, succéda une irruption de fureur et de vengeance, connue dans l'histoire en tant que l'insurrection de Toplica. L'épicentre de l'insurrection fut sur l'espace entre Kursumlija, Blace, Prokuplje et Lebane, donc dans la Toplica et la Jablanica. Cependant, les flots de rébellion agitèrent vigoureusement presque tout le sud serbe. Les conséquences de l'insurrection se reflètent en premier lieu dans les pertes humaines extrêmement grandes, qui varient entre 20 000 et 30 000 hommes, femmes et enfants.

Dans cette étude est éclaircie la tentative manquée de l'extension de l'insurrection sur la région de la Morava, du Dragacevo et d'Arilje. Les insurgés, envoyés afin d'engager le peuple de ce territoire dans l'insurrection, périrent tragiquement et héroïquement. Le groupe de comitadjis-combattants fut constitué par : Lazar Mirovic (du village de Konjanik, commune de Zitoradja, né en 1895), Bosko Mirovic (né au village de Konjanik en 1895), Gojko Bjelica (né au Monténégro, et quand il périt il fut âgé de 28 ans), Marko Krivokapic (natif du village de Dubrava près de Leskovac, il périt à l'âge de 25 ans), Jovan Vukovic (originaire du village de Glasovik près de Prokuplje, né en 1895), Djordje Lakicevic (natif du village de Zorovice près de Leskovac, lorsqu'il périt il fut âgé de 22 ans) et Masan Stojovic, chef de troupe (originaire du village de Jovine Livade, des environs de Prokuplje, auparavant sergent de l'armée serbe, il périt à 30 ans révolus). Trahis par le maire de la commune de Jevac, qui les hébergea, ils périrent dans un conflit avec les militaires occupants.

Grandiose fut l'éthique de l'insurrection de Toplica, la mise des objectifs et des intérêts nationaux au-delà des individuels, d'après quoi les personnalités et les actes de quelques-uns resteront pour toujours dans l'histoire serbe. En contraste avec eux, dans cette tentation pénible, certains se mirent au service de l'ennemi et donc restèrent comme un synonyme de trahison, à cause de laquelle on perd toujours et même plus que la vie.

Ljubomir MARKOVIC
Dr Svetislav Lj. MARKOVIC

Спомен-обележје у Јевцу